

„[...] alaptalan elbizakodottsággal és vakmerőséggel máris valami egyéniség féle, örök ellenzéknek született, kispolgári forradalmár [voltam], rajongó hű fia szülővárosomnak, amelynek szépsége, jókedve, friss volta, a művelődés felé való lelkes törekedése, német kisvárosból nagy harcok árán magyar nagyvárossá való rohamos átváltozása korán és örökre gyógyíthatatlanul megihletett. Budapest költője lettem olyankor, amikor a versírás inkább a felnőttek számára való, szent időtöltés volt még.” (HELTAI, 1957, II, 551–552.)

Kísérlet egy életművel

Izgalmas helyzetben találja magát az irodalomtudós, ha egy olyan írói pályával szembesül, amely hat évtized magyar történelmén ível keresztül, s egy olyan szövegkorpusszal, amely mindhárom műnemre kiterjed, terjedelme pedig vetekszik Jókai Mór életművével – távlatos, tudományos igényű recepciója mégis elenyésző. Heltai Jenő, akinek már pályakezdő verseit élénk kritikai figyelem övezte, majd pedig a századforduló egyik legnagyobb presztízsű, körülrajongott, sok nyelvre fordított, intézményként funkcionáló írója, kiadóvezetője, színházigazgatója lett, s így nyilvános élettörténete is kifejezetten jól dokumentált, ez utóbbi kivételes-különleges alakok közé tartozik.

A *magyar irodalom története* című hatkötetes sorozat (1965) negyedik köteté még szentel neki egy rövid portrét *A nagyváros költői* fejezetben, illetve a további kötetekben is fel-felbukkan a neve, a 20. századdal foglalkozó irodalomtörténet-írás tárgyszűkítő tendenciájának hatására a későbbi irodalomtörténeti összefoglalásokban – a Gintli Tibor szerkesztette *Magyar irodalom* (2010) című kézikönyvben, és a Szegedy-Maszák Mihály-féle *A magyar irodalom története*iben (2007), illetve annak továbbfejlesztett online verziójában – már csak említés szintjén találkozunk vele. A nagyobb irodalomtörténeti szintéziseken túl a Heltai-életműnek nem készült átfogó igényű, írói életrajzot és interpretációkat is közlő monografikus feldolgozása: Hegedűs Géza ismeretterjesztő kismonográfiája (1971) és Győrei Zsolt lassan két évtizede megjelent, a drámai korpuszra szorítkozó, ennek ellenére koncepciózus és úttörő jelentőségű könyvében (2007) kívül nincs is Heltairól szóló irodalomtudományos munka.

A következőkben ennek a sajátos írói karrierútnak és életműnek eredünk a nyomába, az élettörténet rövid felvázolásától a költő, drámaszerző és prózaíró Heltai legfontosabb műveinek bemutatása felé haladva.

Életrajz

Heltai Jenő 1871. augusztus 11-én született Pesten Herzl Eugen néven, Herzl Károly terménykereskedő és Reich Jozefa elsőszülött gyermekeként. A családi hagyomány szerint Heltai 16. századi felmenője, egy katolikus szerzetesnek állt Lőb vagy Lőbl nevű maranno (zsidó származású spanyol) hittérítőként érkezett Török-

országba, ahol maga tért át a zsidó vallásra a Spanyolországból oda menekült izraeliták hatására. Az ő utódai vándoroltak egészen a Dunáig s telepedtek le Zimonyban (ma Zemun, Szerbia) a 18. század elején, amire a családi visszaemlékezések szerint magától Savoyai Jenőtől kaptak engedélyt; erről pedig minden nemzedékben egy fiúgyermek Jenőre keresztelésével emlékeztek meg. A család II. József korában vette föl a Herzl nevet.

Heltai édesapja, Herzl Károly Pesten próbált szerencsét; itt házasodott, majd itt született öt gyermeke is, akiket felesége korai halála miatt egyedül kellett nevelnie. Herzl nagy gondot fordított gyermekei irodalmi nevelésére, a lakás könyvespolcain főképp német klasszikusok, Goethe és Schiller kötetei sorakoztak. Heltai kisgyermekkorának néhány évét Baján töltötte – ez idő tájt apja itt próbálkozott terménykereskedéssel –, de vissza-visszatérő fővárosi jelenlétet és orientációt jelez, hogy 1876 februárjában ott volt Deák Ferenc temetésén. Heltai egyetlen fennmaradt elemi iskolai bizonyítványa szerint minden tantárgyból jeles tanuló volt, magyar nyelvből viszont „kiváló”. Az 1880-as években már újra Budapesten tartózkodik a család, a háziasszonyi teendőket Heltai nagyanyja és nagynénje látja el. Az ekkor még Herzl Jenőként ismert, de baráti környezetében már ekkor s egészen haláláig „János”-ként emlegetett fiatalember a Markó utcai gimnáziumban tanul, majd 1889-ben tesz érettségi vizsgát.

A gimnázium éveit Heltai görög és latin nyelvtudásra is szert tesz; már ekkor próbálkozik írással, eleinte párhuzamosan magyarul és németül is ír, majd verseket és humoros cikkeket kezd publikálni álnéven diáklapokban és a *Magyar Figaróban*, ami a kor egyik legmerészebb, magának szexuális pajzánságokat is megengedő élclapja volt. 1887-ben pedig lefordítja Schiller *Tell Vilmos*ából Tell monológját, amelyért arany pályadíjat nyer a gimnáziumban. Érettségije után beiratkozik a pesti egyetem jogi fakultására, de tanulmányait egy év után abbahagyja; inkább újságíróként kíván tevékenykedni. 1890-ben a *Magyar Hírlap* munkatársa lesz, ahol különböző álneveken (Elta, Eugenius, h.j.) publikál; 1892-től az „Otthon” Írók és Hírlapírók Körének tagja. Kiss József újtó lapjában, *A Hétben* 1891-ben tűnik fel saját verseivel, fordításaival és novelláival, valamint Incubus álnéven jegyzett verses krónikaival, de már az évtized első felében több más, irodalmi anyagot is kínáló folyóiratokban (*Magyar Gênio*sz, *Magyar Salon*, *Ország-Világ* stb.) közöl szövegeket.

Nagyrészt *A Hétben* megjelent költemények adják első két verseskötete, a *Modern dalok* (1892) és a *Kató* című (1894) gyűjtemény anyagát, amelyekkel széleskörű ismertségre tesz szert, s rövid időre intenzív kritikai figyelem középpontjába kerül. 1892–93-ban sorkatonai szolgálatot teljesít, melynek emlékeit számos későbbi írásában megörökíti – különösképp a *Kató*-kötet *Dalok a kaszárnyából* című ciklusában, illetve későbbi versei, kuplédalai egy némelyikében és ún. „politikai persziflázsregényekben” is (*Family Hotel*, *VII. Emanuel és kora*).

Az 1890-es évtized a kiszélesedő műfaji-műnemi tájékozódás jegyében zajlik: gyakran ír dalszövegeket egyfelvonásosokhoz, vígjátékokhoz, zeneművekhez; 1894 decemberében az Otthon Körben mutatják be első színdarabját (*Az operett*). 1895-

ben kezdi meg első kisregénye, a *Hoffmanné meséi* közlését a *Magyar Hirlap*, s 1897-ben jelenik meg kötet formájában a *Hét sovány esztendő* című bohémregénye. 1898-ban hagyja el a sajtót első elbeszéléskötete (*Kalandos történetek*), s a Vígszínház még ebben az évben bemutatja első bohózatfordítását is, a Blumenthal–Kadelburg-féle *Mozgófényképeket*.

1895-ben unokabátyja, a bécsi lapok tudósítójaként ekkoriban Párizsban tartózkodó osztrák publicista, Herzl Tivadar a Dreyfus-ügy nemzetközi visszhangja nyomán megpróbálja beszervezni Heltait a cionista mozgalomba, de a fiatal író – önmagát magyar identitású művésznek tartván – ellenáll: egy évtizeddel később még a zsidó hitközségből is kilép, s a korban egészen szokatlan módon, hosszú éveken át egyetlen felekezetnek sem tagja. (Csak jóval hatvanadik életéve után keresztkeldek meg.)

1900 szeptemberében meghívják művészeti titkárnak a Vígszínházba, de erről az állásáról 1901. június 24-én lemond. 1900 karácsonyát magyar lapok tudósítójaként Párizsban tölti, a katonaszökevény Szomory Dezsővel lakik a Family Hotelben. (Ennek motívuma későbbi bohémregényeiben is feltűnik, különösképp Mák István alanyi költő, a *Krajcáros Igazság* című fiktív újság párizsi levelezőjének alakján keresztül.) Ez idő tájt már kitűnően tud franciául, később angolul is megtanul, az előbbi nyelvből azután nagy számban fordít is. Rövid ideig – Bródy Sándorral és Molnár Ferencsel együtt – Kálnoki Izidor újságírónál lakik a VIII. kerület Pál utca 5. szám alatt.

1902-ben tartalékos tisztként szolgál, 1903-tól a *Pesti Hirlap* belső munkatársa. 1904. november 18-án mutatják be a Petőfi művét feldolgozó, Kacsóh Pongrácz zenéjével, Bakonyi Károly librettójával, Heltai verseinek felhasználásával íródott daljátékot, a *János vitézt* Bokor József rendezésében a Király Színházban; ez a darab aratta Heltai művei közül a legnagyobb közönségsikert. A színdarab főszerepét, Kukorica Jancsit Fedák Sári, Iluskát pedig Medgyaszay Vilma alakította. A művet ezt követően mintegy 680 alkalommal adták elő ugyanitt, és a premiert követő néhány hónapban csaknem 30 vidéki színház vette meg az előadás jogát.

Heltai 1904-ben kötött házasságot a római katolikus Hausz Valériával, aki egy ideig Jancsó Vali néven szerepelt színésznőként. Heltai magára vállalta felesége első házasságából való két gyermekének nevelését is. Első gyermekük, Zsuzsanna még ebben az évben megszületik, akit 1906-ban János fiuk követ. 1910-től a VIII. kerület Népszínház utca 23. szám alatt lakik családjával, majd 1914-ben az V. kerületi Katona József utcába költöznek. 1917-ben válik el első feleségétől. 1923. május 15-én nősül újra, a szintén színésznő Gách (Fröhlich) Ilona Lillát veszi el. Feleségével 1926-tól a II. kerületi Bimbó utcában laknak, majd 1945-ben az újlipótvárosi Pozsonyi útra költöznek.

Heltai 1907 őszétől egy évadon át Molnár Ferencsel az újonnan megnyílt Modern Színház Cabaret művészeti igazgatója. 1911-ben a *Nyugat* adja ki válogatott és új verseinek gyűjteményét (*Heltai Jenő versei*), 1913-ban szintén a *Nyugat* kiadásában jelenik meg új, főképp alkalmi költeményeit tartalmazó gyűjteménye, *Fűzfásip* cím-

mel. Egy évvel később mutatja be óriási sikerrel a Vígszínház Heltai egyik legjelentősebb társadalmi vígjátékát, *A Tündérlaki lányok*at. 1915-ben a Vígszínház dramaturg-igazgatója lesz, amely állásáról csak 1919 februárjában mond le. 1915–16-ban haditudósító a Balkánon és Konstantinápolyban. 1918-ban Miklós Andor, az Athenaeum Rt. főrézsvényese felkéri, hogy legyen a könyvkiadó igazgatója; Heltai ezt a pozíciót egészen 1939-ig tölti be. Többek között az ő munkálkodása révén valósul meg az egykötetes *Ady összes versei* (1930) kiadása, valamint ő találja ki a „kétpengős modern regény”-sorozatot és a „kék klasszikusokat”. 1923-tól az Athenaeum jelenti meg Heltai életműsorozatát is, tíz kötetben.

1924-től 1926-ig több hosszabb európai utazást tesz (Franciaország, Olaszország, Svájc, Ausztria), 1927 januárjában pedig megkapja a francia Becsületrendet a francia kultúra magyarországi és nemzetközi népszerűsítéséért. (Heltai 1916-tól elnöke volt a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének, s mint Tüskés Anna tanulmányából tudható, ebbéli minőségében – saját műveinek fordításait is szorgalmazva – kiterjedt francia nyelvű levelezést folytatott francia, olasz román, orosz, spanyol, svéd és angol művészegyeniségekkel, fordítókkal, színházi emberekkel, könyvkiadók ügynökeivel.) 1929 és 1932 között Bródy Pállal és Lengyel Menyhérttel a Belvárosi Színházat, 1932-től 1934-ig szintén Bródyval és Wertheimer Elemérrel a Magyar Színházat vezeti. S időközben – 1932-től – Kosztolányi Dezsővel és Herczeg Ferencsel hármasan a Magyar PEN Club vezetését is elvállalja. 1936-ban több hónapra Badenbe utazik, itt fejezi be *A néma levente* című színdarabját, melyet aztán a Magyar Színház mutat be nagy sikerrel. A darab nemcsak az akadémia Voinits-díját nyeri el 1936-ban, nemzetközi karrierje is jelentős: Bécsben és Londonban is bemutatják, s ezzel egyidőben megjelenik angolul és németül is. A kolozsvári színpadon is nagy sikert arat, ám a román kultuszminiszter rövidesen betiltja.

Miután 1939-ben lemondadják az Athenaeum Könyvkiadó éléről, folyamatosan kiszorul az irodalmi nyilvánosságból: 1939-ben és 1940-ben még jelennek meg kötetei és vannak színházi bemutatói (*Az ezerkettedik éjszaka*, *Az utolsó pillanat*, *Egy fillér*), a Johann Nepomuk Nestroy-darabját feldolgozó *Lumpáciusz Vagabundusz* azonban 1943-ban már nem kap színpadot; Heltai saját kiadásában jelenti meg. 1944 tavaszán, Magyarország német megszállását követően nem hajlandó kérelmezni a zsidótörvények alóli mentesítést, még fia kérésére sem. Júniusban más magyar írók műveivel együtt az ő könyveit is elégetik. Ezután csillagos házba kényszerül, ahol számos kéziratát megsemmisíti. Novembertől a Slachta Margit vezette Szociális Testvérek Társaságánál talál otthonra. (Ekkoriban keletkezett háborús naplója, a *Négy fal között*.)

A háború után rövidesen a Magyar PEN Club elnökévé, majd 1947-ben a Nemzetközi PEN Club alelnökévé választják. 1945 ősztől másfél éven át az újrainduló Színház folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, majd rövid ideig elnöke is. Ez a néhány év Heltai utolsó alkotói korszakának legtermékenyebb időszaka: a Nemzeti Színház 1946-ban bemutatja a *Lumpáciusz Vagabunduszt*, 1947-ben pedig meg-

jelenik öregkori lírájának gazdag gyűjteménye, az *Elfelejtett versek*. 1948-ban újra nyugat-európai utazást tesz: Párizsban a Magyar Írószövetség nemzetközi elismerése ügyében tárgyal, majd Londonban Korda Sándorral is találkozik. A neves rendező és producer megpróbálja rávenni Heltait a kint maradásra, de Heltai végül 1949-ben hazatér. Ebben az évben még megjelenhet pár válogatáskötete és újrakiadása, de a színházak – a *János vitéz* kivételével – egyetlen művét sem tűzik műsorra. 1950-től újra háttérbe szorul alkotóként: könyvei nem jelenhetnek meg, darabjait nem játszószák a színházak, nem szerepel a nyilvánosságban, jóllehet felesége könyörgő levelet is ír Rákosi Mátyásnak.

1951 augusztusában nagy ovációval megünneplik Heltai 80. születésnapját a Margitszigeten, megjelenhet egy novellaválogatása (*Talált pénz*, Budapest, 1951, Szépirodalmi) s néhány darabja is színre kerül, de 1952 és '55 között újra elmaradnak bemutatói. Küzdelmek árán végül 1955 januárjában mutatják be újra *A néma leventét* az Állami Déryné Színházban, melyet követően a darab két évadon keresztül több vidéki városban (Szolnok, Miskolc, Szeged, Pécs, Gyula, Győr, Kecskemét, Kaposvár) színre kerül. A Petőfi Színház 1955 márciusában mutatja be Heltai utolsó színpadi művét, a *Szépek szépe* című Hamupipőke-mesét. Ugyanebben az évben jelenik meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál négy kötetben az *Öt mesejáték* című gyűjteménye, ahol 1957-től életműkiadása is megindul.

Heltai Jenő 85 évesen, 1957. március 15-én vehette át a Kossuth-díj I. fokozatát s a vele járó 50 000 forintot, „sokoldalú, műfajokban is változatos” életművének elismeréseként. 1957. szeptember 3-án érte a halál. 1969-ben felavatott, Borsos Miklós alkotta síremléke a Fiumei úti temetőben található. Gyálon és Debrecenben utcát, Budapest III. kerületében teret neveztek el róla. Emlékét Budapest XIII. kerületében, a Pozsonyi út 40. szám alatt – ahol 1945-től egészen halálig élt – 2005 óta emléktábla őrzi.

Irodalmi munkássága

Heltai különböző műfajokhoz-műnemekhez és az irodalmi kultúra eltérő színtereire (színház, kabaré, újságírás, könyvkiadás, írott költészet stb.) kötődő életművének darabjai nehezen választhatók el egymástól éles határok mentén. Regényalakjai mintha verseinek lírai beszélői lennének, a prózai vagy színpadi jelene-tek Heltai-költemények vershelyezeteit idézik; színpadi műveinek alapötletét sokszor már rövid novellákban megírta; számos verse vált a magyar kabaré sokat énekelt darabjává, s nem egy kupléja költeményként is olvasható; versei nem ritkán szerepelnek mottóként vagy a fiktív szereplők alkotásaiként regényeiben; végül, sokszor emlegetett jellegzetes humora szinte valamennyi művét – úgy nagyobb lélegzetű írásait, mint napi érdekű cikkeit – körüllegi. Épp ezért a szövegek műfaji-poétikai jellegzetességeit, tematikus csomópontjait, illetve irodalom- és kritikátörténeti perspektíváit leginkább az életmű egységéből kiindulva lehetséges megragadni.

Költészete

Heltai az 1890-es évektől (névvel, álnévvel vagy névtelenül) megjelent temérdek újságcikkén túlmenően első ízben költőként lépett az irodalom színterére: zömmel *A Hét* folyóiratban megjelent verseiből állt össze *Modern dalok* című első kötete 1892-ben, amely – a még verselő Ignotus és a fiatalon elhunyt Makai Emil debütálása mellett – a kritikai diskurzus középpontjába helyezte a modern irodalomról szóló vitát. (E kötetének utolsó ciklusába *A Hét* többi költőjéhez hasonlóan Heltai is felvette versfordításait – Walther von der Vogelweide, Charles Paul de Kock, Hégésippe Moreau, Jean Richepin és Rudolf Baumbach költeményeit ültette át magyarra –, de később ezt a metódust már nem követte.) A korabeli kritikusok egy része, főképp konzervatív-keresztény irányultságú újságok (*Nemzet*, *Magyar Szemle*) szerzői erkölcstelenséggel vádolták Heltait és vele együtt *A Hét*ben publikáló költőtársait, mondván, a költeményeikben feldolgozott témák (testi vonzalom, felszínes szerelmek, csábítás, nagyvárosi élet, eufemizált házasságtörés és prostitúció stb.) morálisan elítélendő szerzőt feltételeznek, s e kritikák érvrendszerébe nem ritkán burkolt antiszemita szövegek is vegyültek.

Ami Heltai első kötetét illeti, már szemantikai feszültséget hordozó címében is programos volt – esztétikai szempontból. A gyűjteményben csakugyan *dalok* (legtöbbször refrénnel bíró, akár énekelhető, remek verselő tehetségről árulkodó költemények) szerepelnek, amelyek *modernek*, azaz (a szó eredeti értelmében) „maiak” kívántak lenni: a modern életet, a modern társadalmat, a századvégi fővárosi létezést mutatták be (a kötet második ciklusának címe például: *Az utcza filozófiája*), emiatt szükségszerűen ellenérzést keltettek a vidéki magyarság tisztaságát hirdető népies költészet híveiben. Másfelől azért érte sok kritika Heltait, mert ez az ovidiusi epikureizmusból, a francia sanzonok világából és a korban igen divatos heinei fanyar humorból egyszerre táplálkozó verscsokor profanizálta a költészet tradicionális témáit: a szerelmet, a halált, a költői hitvallást. A szerelmet az érzelmek komolytalanságának, a nyelvi kifejezés módjában sablonosságának érzékeltetésével siklatta ki, a poétasorsot nevetségesnek, a művészetért való halált mulattatóan kisszerűnek ábrázolta. Tüntető felszínesség jellemezte ezeket a szerelmes verseket, amelyekben azonban még üdítően összeegyeztethetőnek tűnt a tréfálkozás és a líra. Egészen hasonló volt a fiatal színésznőhöz, a „kis Kató”-hoz címzett második kötet (1894) összetétele, illetve kritikai visszhangja is. Nem véletlen, hogy Heltai rövidesen fullánkossal költeménnyel (*Pro domo*) válaszolt kritikusainak *A Hét* 1895. január 27-i számában:

Tisztelt vidéki kollegáim,
Kiket személyem érdekel,
Kik Sárbogárdon s Duna-Szekcsőn
Csinos succés-eket értek el,
Szegény fejemnek nekiestek,
Mert nem vagyok elég magyar

S mert nem daloltam még a földről,
Mely ápol és mely eltakar.

S mert nem daloltam nagymamámról
S a nagypapámról eleget,
Ellenben glóriába vontam
Könnyelmű „nőszemélyeket”,
Reám rohantak vad haraggal,
Hogy dalaimban nincs morál
S karakterem minden bizonynyal
Mesésen gyöngye lábbon áll. [...]
(*A Hét*, 1895. január 27, 54.)

Két érdekesség: Heltainak a „vidéki intelligenciát” froclizó szólamaiban mássutt is gyakran felbukkan Sárbogárd és Dunaszekcső, illetve egy harmadik kedvenc, Soroksár (pl. *Dalok a korzóról*; *A falusi kislány Pesten*); a Vörösmarty *Szózatát* is megidéző vers utolsó strófája a folyóiratközlésben még így végződik: „Tisztelt vidéki kollegáim, / Majd akkor adjanak kezet / És iktassanak be a czéhbe. / Ha én is – öreg úr leszek”, ugyanakkor összegyűjtött verseinek 1923-as kiadásában már „Ha én is *impotens leszek*” sor szerepel. (HELTAI, 1923, 93–96.)

Az 1890-es években – a egyes kritikai visszhang ellenére, illetve részben a Heltaira háramló negatív ítéletek miatt is – nagy népszerűsége tette szert a pályakezdő Heltai versei (Bródy Sándor például felolvasásokat is tartott a *Kató*-kötet verseiből), s rövidesen, leginkább a későbbi *Nyugat*-szerkesztő Ignótus révén tárgyalagosabb kritikai értékelése is megindult. Heltai ezt követően is gyakran publikált verseket, de kötettel legközelebb csupán egy évtized múltán, 1913-ban jelentkezett: a *Fűzfásíp* című gyűjtemény a korábbi két kötet témáit és formakincsét vitte tovább. Talán e kötet jellegzetes fővárosi alakokat megelevenítő darabjaiban érzékelhető leginkább Heltai társadalomkritikus éle (pl. *Korzó*, *A tökéletes feleség*, *A tökéletes férj*, *A szalmaözvegyek*, *A családapa dala*), melyek közül nem egy eleve kabarédalnak íródott. Ezt követően azonban, az 1910-es, '20-as évektől inkább prózai és színpadi művek jellemzik a pályaszakaszt.

Miképp Szerb Antal fogalmaz *Magyar irodalomtörténetében*, az 1890-es évtizedben oly népszerű „könnyű verset” (*light verse*), melynek Heltai volt a nagymestere, később Ady Endre fellépése és a *Nyugat* programjának komolysága lehetetlenné tette, így az leszállyt az irodalom alatti rétegekbe, az operettbe, a kabaréba, a slágerköltészetbe. Heltai valóban pionírja volt a még a századfordulón is markánsan németes tradíciójú fővárosi orfeumokat, „brettliket”, „zengerájokat” eredeti magyar dalkultúrával felrázni kívánó kabaré létrehozásának.

Visszaemlékezése szerint elsőként Yvette Guilbert francia sanzonékesnő 1893-as pesti vendégszereplése hatására kezdett kabarédalokat írni az évtized második felében; egy másik megnyilatkozásában pedig Jules Jouy és Paul Delmet francia

sanzonszerzőket jelölte meg inspirációs forrásként. Heltai jelen volt a magyar kabaré intézményesülésének első mozzanatainál: a rövidéletű Tarka Színpad 1901-es bemutatkozó előadásán elhangzott a Huszka Jenő által megzenésített *Tűzoltó-történet* című kupléja, illetve a két fővárosi kabarészínpad, a Nagy Endre-féle Andrassy úti Modern Színház Cabaret és a Teréz körüti Bonbonnière estjein is rendre felcsendültek dalai, melyek közül a legsikeresebbeket (*A lencse*, *Ballada a három patkányról*, *Én vagyok a Fedák Sári szobalánya*, *Háromtól hatig*) kottafüzetként is kiadták. Heltai kabarédalainak népszerűségét és gyors terjedését jelzi, hogy a Kálmán Imre megzenésítette *Sárga a babám* című dalát Kodály Zoltán 1923-ban mint népdalt jegyezte le a Heves megyei Dorogházán. Filmtörténeti közhelynek számít, hogy a magyar „mozi” kifejezés Heltaitól származik, ama nevezetes kupléból, melyben Berta és egy „fess legényke” vetítőtérmi kalandjáról esik szó („S mert a Berta, mert a Berta nagy liba, / Hát elment a mozi-mozi-mozi-moziba”).

A századfordulótól nagyjából az 1920-as évekig tartó időszak kabarékultúrája a magyar művelődéstörténet kivételes epizódjának tekinthető: mint Körner András könyvéből tudható, a magyar kabaré – noha a környező országokénál konzervatívabb, kevésbé politikus műsor jellemezte – rövid időre megteremtette a könnyed szórakoztatás és a modern költészet kompromisszumát. Az európai fejleményekhez képest Magyarországon sokkal nagyobb arányban voltak jelen a kabarében a kortárs szépirodalom alkotói: a magyar színpadon nem csupán a legtermékenyebb és legsikeresebb sanzon- és kuplészővegírók (Heltai, Szép Ernő, Gábor Andor) dalai és Nagy Endre humorisztikus konferanszai hangoztak el, hanem Petőfi, Ady Endre, Kosztolányi Dezső és Babits Mihály versei is.

Heltai a modern kabaré azon szerzői közé tartozott, akinek dalai – mivel szerzőjük korának egyik legkifinomultabb verselője volt – tökéletesen megfelelt az élő előadás elvárásainak (például a refréneknek mindig emlékezetesnek és jól énekelhetőnek kellett lenniük) és a közönségigénynek is a gegek, poénok, témák szintjén; ugyanakkor versesköteteibe átkerülve a dalok egy része írott költeményként is jól funkcionált. Erre kitűnő példa Heltai *Szerelmes utcák* című, egyszerre szép és elszomorító verse, amely a kabarében Szirmai Albert zenéjével csendült fel, de az 1913-as *Fűzfásip* kötetbe is bekerült. A *Kató*-kötetben szereplő, hasonló témát feldolgozó *A Kerepesi út* eufemizáló, operettes látásmódjával szemben („Szép Budapesten itten adják / A legtöbb randevút”) itt a nagyvárosból való kiábrándultság (és némileg az ítélkezés) hangjai érvényesülnek:

Vannak Budapesten utcák, oly sötétek,
Amelyekben némák a házak,
Kapuik aljában rosszképű cselédek,
Kifestett leányok tanyáznak.
Az orcájuk pírja: ámitás, hazugság,
Hazudnak, ha sírnak, nevetnek:
Ezek az utcák azok az utcák,
Amelyekben szeretnek. [...]

Vannak Budapesten utcák, oly sötétek,
 Amelyekben minden oly álnok,
 És ott születik meg a szégyen, a vétek
 S örökre meghalnak az álmok.
 A lányok komiszak, a férfiak durvák,
 Öt perc... azután elsietnek,
 Ezek az utcák azok az utcák,
 Amelyekben szeretnek.
 (HELTAI, 1971, 177–178.)

A Heltai-dalok sikerének másik oka az volt, hogy Heltai jelentékeny bűvár-latokat végzett a régi magyar vers és a népköltészet területén, így teremtette meg azt a dallamos, eleven, ízig-vérig magyaros „aszfaltpoézist”, amely a Kacsóh Pongrác–Bakonyi Károly-féle *János vitéz*ben népies környezetbe helyezve olyannyira elbájolta a zömmel vidékről a fővárosba fölkerült, falusi nosztalgiákat őrző közönséget. Maga Heltai jegyezte föl 1931-ben, hogy a *János vitéz*ben kifogás tárgyává tett „Udvaromon három vályú, / Abból iszik három nyáj juh” rímpárt Kriza János *Vadrózsák* című székely népgyűjtési gyűjteményéből vette; a magyar költésszettel való elmélyült foglalatосkodást pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Heltai több *Walesi bárdok*-paródiát is írt (*A legnehezebb király; Vasutas-sztrájk*).

Heltai életművében az 1910-es évek második felétől a második világháborúig tartó pályaszakasz a könyvkiadói elfoglaltságok mellett legfőképp a prózaepikai munkákról, sikeres színpadi művekről és az ipari mennyiségben készült drámafordításokról szólt. Bár élete végéig írt verseket, kései költészetének kiemelkedő pontja az 1947-ben megjelent *Elfelejtett versek* című kötet, amely az 1916 és 1946 közötti korpuszt gyűjtötte össze, az idő múlását rezignáltan szemlélő és a történelem viharával szembesülő öreg költő hol derűs, hol melankolikus szólamával gazdagítva az addigi életművet. Az *Elfelejtett versek*ben több a tematikus és formai eredetiség, mint a korai kötetekben, hiszen ez idő tájt Heltai politikai tartalmú verseket is írt, melyek közül kiemelkedik az 1945. május 1-jei keltezésű *Szabadság* című óda. Hogy Heltai ez idő tájt sem veszítette el derűjét, arra remek példa a bohém poétaéletre és a körüludvarolt, sokszor megénekelte masamód leányra visszaemlékező, nosztalgikus *Ferenc József korából való balladácska*:

Az volt a régi jó idő!
 Három forint egy pár cipő,
 Tizenkilenc egy öltöny!
 Sütött a nap, fogyott a hold,
 És negyven évig béke volt
 A földön.

Van ennek... ejnye... igenis,
 Van ennek ötven éve is,
 S a múlt varázsa friss még.
 A nóta végén bús akkord,
 Hogy visszasírom azt a kort
 Ma is még.

Természetesen nem vitás,
 Hogy ez a halk sopánkodás
 A legszebb földi jónak:
 Az ifjúságnak szól ma csak
 És nem az átkos, rút reak-
 ciónak.

(HELTAI, 1971, 410–411.)

Drámái

Heltai Jenő életművének leggazdagabb, az irodalmi emlékezetben is élénkebben élő korpuszát a drámai művek jelentik. Túl azon, hogy mintegy 150 drámafordításával a századfordulótól fogva fél évszázadon keresztül jelen volt a magyar színpadokon, e hosszú, politikai rendszereken átívelő időszak egyik legnépszerűbb színpadi szerzőjeként tekinthetünk rá. Már második verseskötetéhez, a *Katóhoz* is hozzátoldotta a *Joujou kisasszony* című („érzékeny jelenet” műfajjelölésű) rövid párbeszédese darabot, az ezt követő évtizedekben pedig 43 színművét mutatták be, s nagyjából ugyanennyi színpadra nem került monológot, bohózatot, párbeszédese jelenetet írt, melyek egy része kötetben meg sem jelent.

Heltai az európai és magyar drámai irodalom két műfaji hagyományához kötődik szorosan: a társadalmi vígjáték és a romantikus verses játék („álomjáték”) vonulatához, e két típushoz tartoznak leginkább sikerült színművei. Bár Heltai életidejének legnépszerűbb két vígjátékírója Herczeg Ferenc és Molnár Ferenc volt – utóbbival Heltai írt közös darabot is (*A ferencvárosi angyal*, 1912), ahogy Makai Emmillel is (*A királyné apródja*, 1916) –, több színműve is nagy, maradandó sikert aratott a hazai és külföldi színpadokon.

Első alkotói korszakának bohó vígjátékai (*Bernát*, 1907; *Naftalin*, 1908; *A masamód*, 1910) és a két világháború között nagy sikerrel bemutatott darabjai (*A kis cukrászda*, 1922; *Jó üzlet*, 1935) mellett kiemelendő e műcsoportból *A Tündérlaki lányok* (1914) című társadalmi vígjáték, amely egyfelől sok szállal kötődik a Heltai-életmű több darabjához, másfelől le is zárja az első világháború kitöréséig tartó pályaszakaszt. (A regények esetében a szintén 1914-es *Jaguárra* tekinthetünk efféle határköként.) A Vígszínházban 1914. február 14-én nagy sikerrel bemutatott háromfelvonásos darab első kidolgozását Heltai egy rövid, feszesen szerkesztett novellában írta meg azonos címmel: „A Tündérlaki lányok hárman voltak. Kettő közülök

tisztességes volt, a harmadik nem.” (HELTAI 1957, I, 378.) A történetből persze kiderül, hogy a Tündérlaki lányok közül épp az a tisztességes – a legidősebb, a darabban Boriska –, aki felelősségteljesen feláldozza saját boldogságát, hogy testvérei „tisztességesen” élhessenek (a drámában már négyen vannak a nővérek). Egy gazdag báró szeretője, aki biztosítja a család megélhetését. Az egyensúlyt, a hazug polgári látszatvilágot egy szerelem, a kétes egzisztenciájú költő, Pázmán Sándor megjelenése és Boriska iránt érzett szerelme borítja fel: kettejük boldogságának az lenne az ára, hogy a legkisebb leánynak, Sáríkáknak kellene tisztességtelen életet élni nővérei helyett, de ebbe Boriska nem tud belenyugodni. A műfajnak megfelelően a darab fanyar-ironikus happy enddel zárul: Boriska nem tudja elviselni kishúga „feláldozását”, marad ő tisztességtelen, Sáríka Pázmán Sándor mellett talál boldogságra – és a család „tisztá erkölce” is megmarad.

A *Tündérlaki lányok*ról már bemutatása idején is tudni vélték sokan, hogy a darab hősnőit Heltai négy fiatal színésznőről, Gombaszögi Fridáról és testvéreiről, Elláról, Margitról és Irénről mintázta, akikkel jó kapcsolatot ápolt – Frida 1922-től 1933-ig a Heltainak is munkát adó Miklós Andor felesége volt, Ella pedig A *Tündérlaki lányok* Sáríkájának szerepével vált ismert színésznővé. Emellett érdemes utalni rá, hogy a saját szerelmét családi érdekből vagy egzisztenciális kényszerből feláldozó boldogtalan lány esete minden bizonnyal Heltai valamely valós élményének újra meg újra variált emléke lehet, hiszen több művében is felbukkan.

Nem csupán novellában írta meg a történetet, hanem ott kísért a Dubitz úr kitartottjaként színiiskolát végző Csók Tica alakjában (*Hét sovány esztendő*), illetve felismerhetőbben a Sárvári lányokban (*Az utolsó bohém*). Utóbbi, *Az utolsó bohém* című regény hasonló végkifejlettel zárul, mint a színdarab: Sárvári Panni nem fogadhatja el Mák István alanyi költő házassági ajánlatát, inkább vállalja, hogy Oroszországba megy énekes-táncosnak két húgával és a mamával. Helyette a legkisebb lány, Nelka megy férjhez Csontos Szigfrid drámaköltőhöz (kinek a *Nibelung-ének* hőseire hajazó neve például egy 16. századi német forrású, igen népszerű, sokszor feldolgozott ponyvából származik, amely még Móra Ferenc *Kincskereső kisködmönében* is felbukkan: „Megvan-e itt a Csontos Szigfrid?”). Az első Heltai-regény, A *hét sovány esztendő* végkifejlete azonban pozitív: Csók Tica a szerény körülményei és lehetőségei ellenére Smicit, a modern iskolát megtagadó arcképfestőt választja, gyermekáldásuk és külföldre költözésük a közös, boldog, a bohémvilágot maga mögött hagyó – de a művészetre alapozott – jövő lehetőségét villantja fel.

A romantikus verses (mese)játék típusában több sikeres darabot is írt Heltai a harmincas évektől egészen haláláig (*Az ezerkettedik éjszaka*, 1939; *Lumpáciusz Vagabundusz*, 1943; *A szarvaskirály*, 1951; *Szépek szépe*, 1955), melyek közül kiemelkedik legismertebb és legsikeresebb műve, a bravúros verselésű *A néma levente* (1936), a prózában írt drámai költemény, az *Egy fillér* (1940). Ez utóbbi ugyan nem aratott nagy sikert a színpadokon – a vígszínházi premier után csak 1986-ban és 2007-ben állították újra színpadra –, de Heltai ebben a színdarabjában került a legközelebb a modern társadalmi drámához.

A *néma levante* egy Mátyás király korabeli anekdotát dolgoz fel, reneszánsz környezetbe helyezve Zilia Duca, a nemes olasz hölgy és Agárdi Péter magyar vitéz szerelmét: olasz tájjal, királyi udvarral és annak jellegzetes staffázsalakjaival (udvari bolond, hóhér, porkoláb, dajka). Agárdi némasággal válaszol az asszonyi szeszélyre, és némaságával nyeri el a szeretett nőt. Hallgatásában sok helyen a költői-művészi megszólalás korabeli lehetőségének felmérési kísérleteit érhetjük tetten („Tudunk / Nemcsak beszélni, elnémulni is.”), ahogy a nehéz, vészterhes időkben kényszerű feladatokat felvállaló ember megértő és ironikus felléptetése is jellemző a darabot körülvevő légkörre. Ez tükröződik a hóhér álruhájába öltözött Agárdi Péter monológjában, amit szerelmének, Ziliának mond el:

Hidd el, az emberek buták.
Szidnak, lenéznak, mert bakó vagyok,
[...]
Köztünk marad... a vérontást utálom.
A pallosom karomnak idegen.
A csöndet szeretem, meg a virágot,
Galambok közt, virágos szigeten
Békés családi kör az álmom.
Derű és nyugalom, parányi házban...
Az élet szép. Tenéked magyarázzam?
Szeressük egymást! Isten arra rendelt.
De annyi baj, gond nyomja ma az embert,
Nyögünk adót, aszályt és háborút,
A legtöbbnek falat kenyér se jut.
Kevés a méz, és sok a medve.
Ki él ma abból, amiből szeretne!
Így értsd meg azt, hogy én szelíd, költői lélek,
Bakónak álltam, s a halálbul élek.
(3. felvonás, 6. kép)

A király által végtére is megsüvegelt frigy zárja le a fordulatos történetet, melyet Mátyás király tanulságképpen fel is jegyeztet a darabban is szerelő Galeotto Marzióval. Szavai látnokinak bizonyultak a mű közönségsikerére nézve is: „S te, Marzio, a krónikádba ezt / A szép kalandot híven följegyezd! / Az idők múlását hogy sokáig állja / A néma levante szép históriája.”

Az „álomjáték” műfajjelölésű *Egy fillér főhőse* a Költő, aki sikeres darabok írására fecsérelte életét, s a halálos ágyán döbben rá, hogy nem írta meg a „nagy művet”, a kínai tárgyú mesejátékot, melyből csak egyetlen felvonás készült el. Lázálmában éppen saját művének szereplőit, a kínai koldus, Taj-Kong (a Halál) és a Fekete Császár küldötte jelennek meg. A költő még egy próbát kér, hogy odafönt a földön élhesse az igazi életét, s az ördög megengedi neki. De a földön már semmit nem tud véghezvinni.

ni: amikor újra a Fekete Császár előtt kell állnia, senkit nem hívhat, hogy helyette halássza ki a forró olajból azt az egy fillért, amiért életét eladta. De egy titokzatos nő kar megkönnyíti a legvégső percet: a múzsa, a költészet, akihez leghűtlenebb volt, de akit mégis szeretett. A végső jelenetben az időközben egymásba szeretett orvosa és felesége áll ott a halott mellett, aki összezárt kezében egy fillért szorongat.

Prózai művei

A Heltai-életmű irodalomtörténeti távlatait tekintve legizgalmasabb egységét a regények képviselik. Jóllehet Heltai mintegy huszonöt kötetnyi novellát, rövidebb és hosszabb elbeszélést, karcolatot publikált életében (s e kötetekben nem is szerepel minden sajtópublikációja), illetve rövidebb történeteinek egy része a 20. század eleji magyar novellatermés legjavához tartozik, elbeszélői erényeit, írói eredetiségét leginkább az 1910-es években megjelent vidám regényei mutatják. Sajátos pozíciót foglaltak el a korabeli magasirodalom és a lektűr között Heltai ciklusszerűen szerveződő regényei, a modern kiadásokban *Tollforgatók* címmel egy kötetbe került regényhármas (*Hét sovány esztendő*, 1897; *Az utolsó bohém*, 1911; *Jaguár*, 1914), valamint a *Kis királyok* címmel, a még élő Heltai előszavával megjelent regénypáros (*Family Hotel*, VII. *Emánuel és kora*, 1913). Szeriőz, a modern magyar és világirodalmat népszerűsítő kiadóknál jelentek meg (Singer és Wolfner, Franklin), ám jelentősen inspirálódtak a korszak népszerű, gyorsan terjedő bűnügyi történeteiből, szenzációs rablásokat és gyilkosságokat feldolgozó külföldi lektűrirodalmából is. Nem véletlen, hogy a Heltai-regények, miképp Molnár Ferenc hasonló témájú darabjai is egyszerre hatottak Szerb Antalra és Rejtő Jenőre.

Heltai első ismertebb regényeit „bohémregényeknek” szokás nevezni, hiszen a felsorolt három történet, a *Hét sovány esztendő*, *Az utolsó bohém* és a *Jaguár* főhősei többnyire fővárosi művészeletet élő – vagy élni próbáló – fiatalok: lusta és érzelmes, haszontalan, de jólelkű írók, drámaköltők, hírlapírók, festők és zeneszerzők; oldalon szintén fiatal, elragadó, naiv és bájos színésznőkkel, tapasztalt és titokzatos bárónékkal, kikapós és bővérű korcsmáros asszonyságokkal. A polgári élet „fumigálásának” nehéz feladatával így-úgy megpróbálkozó főszereplőkhöz pedig jellegzetes társadalmi típusokat reprezentáló mellékalakok (deklaszált arisztokraták, zsidó kereskedők, piszkos ügyekből meggazdagodott elvtelen mágánások) társulnak. Heltai és kortársai jól ismerték Henri Murger nagy karriert befutott *Bohéméletét* (*Scènes de la vie de bohème*, 1847–49) és a belőle készült Puccini-operát (1896), ugyanakkor a fenti regények nem követik szorosan Murger művét, originális nyelviséggel autentikus hazai környezetbe, a nagyvárossá váló Budapestre helyezik a polgár- és művészlét feszültségét (is) leíró, jellegzetesen századfordulói bohémtapasztalatot.

A legkorábbi e típusba tartozó Heltai-mű, *A hét sovány esztendő* (mely megnevezés a Csók Tica kegyeiért omladozó három szerény egzisztenciájú fiatalember társulását volt hivatott jelölni) színes epizódok, nagy dorbézolások, mulandó hódítások

és kisszerű kalandok laza sorozata egy melodramatikus cselekményre – a Nürnberg-ből hazaérkező Smici és Csók Tica szerelmére – felfűzve. Ugyanakkor már ebben a műben is feltűnik az 1910-es évek Heltai-regényeire is jellemző elbeszélői eredetiség: Heltai tökéletesre csiszolt, elegáns mondatainak mással összetéveszthetetlen stílusa, a költői magaslatok és a póriasság közötti könnyed mozgás, valamint a humoros ötletek kifogyhatatlan sokasága.

A következő, még szintén harmadik személyben megszólaló, többé-kevésbé mindentudó elbeszélőt működtető regény, *Az utolsó bohém* mesterien megkomponált vígjáték, nem csoda, hogy drámai alakváltozatában is (*A Tündérlaki lányok*) nagy sikert aratott. Témájában a *Hét sovány esztendő* közeli rokona – a külföldről hazatérő barát szerelembe esik, felforgatva itthon maradt társai életét, illetve mobilizációs krízisek között találva saját magát és környezetét –, ugyanakkor az itt felbukkanó szereplők, gegek és fordulatok már megelőlegezik az ezt követő regényeket, hatásosan kiépítik azt a „Heltai-univerzumot”, amelynek egynemű motívuma megvolt már Heltai korábbi novelláiban is.

A főhős, a párizsi levelezőként tengődő Mák István alanyi költő lesz majd a narrátora Heltai két politikai persziflázsregényének, a fiktív balkáni birodalomban, Cirillországban játszódó *Family Hotel*nek és a *VII. Emánuel és korának*. Emellett *Az utolsó bohém*ben kap kiemelt szerepet az a korábbi Heltai-novellákban már felbukkanó magyar sajtótermék, a *Krajcáros Igazság*, melynek tudósítójaként Mák István a párizsi Family Hotelben tengeti boldogtalan napjait. E nagy vonalakban jellemzett „Heltai-univerzum” központi darabja – ha tetszik, a *Tollforgatókban* és a *Kiskirályokban* létrejövő bohém-mitológia alapítótörténete – az 1914-es *Jaguár*, amely Heltai 1910-es évekbeli alkotói periódusának csúcspontja is.

A *Jaguár* cselekménye a *Krajcáros Igazság* napilap megmentésére kieszelt szenzációsorozatot követi végig, mely a szűzsélemeket illetően leginkább az (ál)bűnügyi vagy (ál)detektívregény fogalmával jellemezhető, hiszen természetesen valós téttel nem bír, veszélytelen bűntényekről van szó. A történetben egy sejtelmes bűnszövetkezet, a „Van még humor a világon betörő- és hadastyánegylet” előjárói, a Nagy Senki és Rézorr Kapitány követ el meglepő rablásokat, az erről szóló exkluzív közlemények pedig fellendítik a *Krajcáros Igazság* népszerűségét. A műfaji kódoknak megfelelően e regényben nincs idő és tér a szereplők árnyaltabb jellemzésére (legfeljebb a néven nem nevezett egyes szám első személyben megszólaló, s a cselekményben aktívan résztvevő narrátorról lesz átfogóbb képünk): a fő- és mellékalakok elnagyoltan, groteszken karakterisztikusak, egyetlen jelentős kivétellel.

A történet legizgalmasabb szereplője a cselekmény szálait a háttérből mozgató nyugalmazott katonatiszt és újságíró, Mák Pisták kollégája, minden bohémok örök mintaképe: gróf Mindenysza Zdenkó, alias Jaguár – nem véletlen, hogy ő kerül a Heltai-regényekre jellemző mobilizációs konfliktus középpontjába: ő szökteti meg a csúcjszenetben Herskovits Ellát, a laptulajdonos mágnás Herskovits Salamon („Általános bácsi”) gyönyörű, elkényeztetett lányát, mesés hozományával együtt. Amíg a *Kiskirályok* két regényében Mák István személyisége az énelbeszélő sűrű önjellem-

zéseiből bomlik ki (akárcsak *A 111-es* című későbbi Heltai-regény főhőséé), Jaguár alakját különös, sejtelmes viselkedésének külső nézőpontú leírásai, illetve a vele kapcsolatban rendelkezésre álló ellentmondásos (gyakran egészen képtelen) információk teszik plasztikussá.

Havasréti József hívja föl rá a figyelmet, hogy Heltainál – hasonlóképp Molnár Ferenc fent említett színdarabjaihoz és Szerb Antal regényeihez – a cselekmény előterében vagy háttérben kibontakozó mobilizációs természetű problémák időleges vagy végleges megoldásához gyakorta valamilyen kamuflázson: szerepcserén, megtévesztésen keresztül vezet az út. A történetekben általában is nagy szerepe van a lát-szat–valóság-játéknak, gyakran egy-egy elmés hazugság vagy „megtervezett véletlen” teremt konfliktust, új helyzetet s gördíti előre a cselekményt – oly módon, hogy az olvasó nem pontosan tudja rekonstruálni a szándékokat vagy a valós eseménysort. Az első két bohémregényben mindez presztízsmentésből megígért-belengetett – egyébként soha el nem készülő – műalkotások emlegetésében, gyakori kölcsönökben, illetve némi kártyajátékokban és lóversenyben realizálódik. Ugyanakkor a balkáni persziflázsregényekben már mindenki átver, megtéveszt és meglop mindenkit, kivéve persze az egész eseménysort nehezen átlátó Mák Istvánt; a *Jaguár* címszereplője pedig egyszerre biztatja újságíró társait a lap megmentésével, játszik össze Általános bácsival a szenzációtól remélt anyagi haszon okán, és teszi lóvá őt azzal, hogy külföldre szökteti a lányát – miközben valamennyi (ál)büntényt ő bonyolítja le titokzatos segítő társaival. S persze a jellegzetes, visszatérő cselekményelemeknek szociológiai vonatkozásai is vannak.

Mint Havasréti írja, „mind Molnár, mind Heltai, mind Rejtő, mind Szerb művei társadalmi szempontból »felfelé stilizálnak«, írásaikat szívesen népesítik be úri és főúri figurákkal. Ennek ellenére alakjaik a polgári élet tanulságait hordozzák, allegóriák csupán melyek a középosztályi (lásd Heltai, Molnár, Szerb), valamint kispolgári (lásd Rejtő) közönség valós élethelyzetét és vágyait (egy izgalmas, csillogó és nagy-szerű élet vágyképét) teszik láthatóvá, ha közvetlenül nem is mindig ezeket testesítik meg. Feltűnő, hogy a társadalmi mobilitást vagy az osztálymobilitást az említett szerzőknél vagy a házasság lehetősége, vagy a kamuflázs, vagy a kettő együttesen való-sítja meg.” (HAVASRÉTI, 2019, 273.)

Előbbi eshetőségre jó példa Heltai két korábbi bohémregénye, a Smici és Csók Tica közös boldogságával végződő *Hét sovány esztendő* valamint a Csontos Szigfrid és Sárvári Nelka menyegzőjébe torkolló *Az utolsó bohém* (illetve kisebb részben *A 111-es* is, melyben a főhős számára az amerikai parafakirály leánya jelentene kiutat az egzisztenciális krízisből). A *Kiskirályok* dinasztikus és monarchikus világában szintén kiemelt jelentősége van a fiatal uralkodó, VII. Emánuel nőülési terveinek, ám végül nagyobb szerep jut a körkörös megtévesztéseknek és megvesztegetéseknek; végül, a két megoldás ötvözésére lehet példa a *Jaguár* mesteri zárata.

Az első világháború kitörése határt jelez Heltai prózáiról életművében: a háború után íródott regényekben a korábbi vidám, könnyed történetek és a kedélyes elbeszélésmód helyére tanácstalanság és kilátástalanság költözik; a főhősök egyre in-

kább determinisztikus személyiségvonások vagy élethelyzetek rabjai. Heltai legtöbb nyelvre lefordított könyve, *A 111-es* (1920) átmenet a korábbi bohémtörténetek és a későbbi lélektani regények között. Az énelbeszélő főhős élethelyzete megtévesztésig hasonló, mint a Párizsban hasztalan tengődő és az öngyilkosság gondolatát fontolgató Mák Istváné, ugyanakkor itt már egy gyöngé és önző jellem folyamatos benső küzdelmének vagyunk tanúi, kalandos-misztikus cselekménybe ágyazva.

Ennél is determinisztikusabb viszonyok között játszódik Heltai leginkább lélektaninak nevezhető regénye, az 1929-es *Álmokháza*, melyet az életmű egyik legfontosabb darabjának tartanak. Főhőse, az egykori életigenlő világfi, Karmel Péter hadirokkantként próbál meg visszahelyezkedni a háború utáni magyar társadalomba: a regény narrációja remek atmoszférateremtéssel mutatja meg, miképp nehezedik rá a háború traumája a főhős további életére, annak legtriviálisabb pillanataiban is. Az 1930-ban megjelent *Életke* című regény egy púpos lány szenvedéseiről és illúzióiról tudósít hitelesen; a négy évvel későbbi *Ifjabb* című regény pedig apa és fiú konfliktusának, az öröklött és tanult tulajdonságokkal való kényszerű szembesülés nehézségeinek, a szülői elfogadás gátjainak adja érzékeny analízisét. Jóllehet az előbbi alkotásokról a *Nyugat* több jelentős szerzője (Schöpfung Aladár, Karinthy Frigyes, Füst Milán) írt elismerő kritikát, e szövegeknek már csak fragmentumaiban találjuk meg a korábbi vidám regények könnyedségét, életigenlését.

Heltai Jenő nem írt szabályos emlékiratot vagy önéletrajzot, ugyanakkor szándékában állt visszaemlékezéseit, kortársairól szóló feljegyzéseit, vallomásait közreadni: ennek a tervnek volt a része a *Kis Pantheon* munkacímű kötet, melyhez még egy előszót is írt, azonban a gyűjtemény ebben a formájában nem készült el. Rendkívül izgalmas visszaemlékezései, melyek a bohémregények és a legjobban sikerült Heltai-novellák gördülékeny hangján vezetnek végig Heltai Jenő sajátos világán, csaknem 100 év magyar történelmén – Deák Ferenc temetésétől kezdve Medgyaszay Vilma színpadra lépésének 50. évfordulójáig – elsőként az 1957-es *Színes kövek* című gyűjtemény második kötetében kaptak helyet, majd bővített formában az 1998-as *Utazás enmagam körül és más vallomások* című kötetben láttak napvilágot.

Heltai 1944. március 19. és 1945. április 12. között keletkezett – valószínűsíthetően kiadásra szánt, előszóval is ellátott – naplójegyzetei 2017-ben, Heltai halála után 60 évvel jelentek meg *Négy fal között* címmel a Magvető Könyvkiadó *Tények és Tanúk* sorozatában. A naplót olvasva szinte óráról órára nyomon követhető a háború fenyegetettségét saját bőrén és szűkebb környezetében is megtapasztaló író gondolkodása, aki ilyen viszonyok között is kívülről tudta szemlélni önmagát és korát, tisztában lévén (gyakran megbízhatatlan, fals forrásokra alapozott) meglátásainak, jóslatainak, értelmezéseinek esendőségével, hiábavalóságával. Heltai naplója a reális veszélyt és fenyegetettséget ugyan komolyan véve, s a náci megszállást morálisan egyértelműen elutasítva, mégis sokszor humorral, ironiával viszonyul a megörökített eseményekhez, felülemelkedve az írás mostoha körülményein, egyfajta terápiás tevékenységnek fogva fel a történetek minuciózus lejegyzését. Nem véletlen, hogy a Heltai-életműben (és a magyar holokausztirodalomban is) speciális helyet elfoglaló

kötet jelentős kritikai és emlékezettörténeti visszhangra talált, mely értelmezői érdeklődésből idővel kinőhet az életmű újraolvasásának igénye is.

✱

Heltai Jenő különleges helyet foglal el a magyar irodalom történetében. Ritkaságszámba menően hosszú, eseménydús élete önmagában is figyelmet érdemel: Herczeg Ferenc mellett a magyar történelem legtöbb korszakát – Ferenc József uralkodását, az első világháborút, a Károlyi-féle forradalmat, a Tanácsköztársaságot, a Horthy-kort, a Szálasi-diktatúrát, valamint a Rákosi-korszakot és a Kádár-éra közvetlen kezdetét is – megélő író volt. Amikor született (1871), még Arany János is írt verset; a *Nyugat* megjelenése előtt másfél évtizeddel befutott író; amikor elhunyt (1957), már Pilinszky János is elismerésnek örvend.

Pályája, sorsa a magyar társadalom 19. és 20. századi történetére jellemző sajátos asszimilációtörténet: a zsidó családból származó Heltai elsőként névváltoztatásával, később a cionizmustól való távolmaradásával, az izraelita vallás feladásával, végül az emigrálás lehetőségének elutasításával nyomatékossította a magyar kultúrához való tartozását – ugyanakkor a német megszállás idején nem kívánt élni a zsidótörvények alóli mentesítéssel sem. Ugyanez a feszültség jellemzi életművének távlatos visszhangját: míg pályakezdekésekor a modern nagyváros megéneklésével vette be az irodalom berkeit (kivívva az új, „idegenszerű” költészetet elítélő kritikusok ellen-szenvét), munkásságának legemlékezetesebb momentumai ma is a népies daljáték, a *János vitéz* verseit és a Mátyás udvarában játszódó reneszánsz kori mesejátékot, *A néma leventét* őrzi az irodalmi emlékezet.

A különlegesen hosszú és tevékenységi köreit illetően is sokszínű életpálya, valamint a műfaji szempontból is igen gazdag irodalmi életmű feldolgozatlanosságát is tudatosítva, ha egyetlen központi jelentőségű motívum vagy probléma köré szeretnénk rendezni Heltai munkásságát, megjelölve irodalomtörténeti jelentőségét is, akkor ez nem lehet más, mint Heltai Budapest-élménye.

Heltai szinte egyedüli irodalmunkban, akinek írásaiban – életművének valamennyi műfajában – a modern metropolisszá és Magyarország fővárosává váló Budapest (azon belül a szétagoltságában is izgalmas, sokarcú pesti oldal) megidézése nem a vidékről Budapestre kerülő ifjú értelmiségi idegen tekintetén, szűrőjén keresztül válik megragadhatóvá, hanem originális élmény, elsődleges szocializációs közeg. (E tekintetben is talán egyedül Molnár Ferenc említhető párhuzamként, aki azonban nyolc évvel fiatalabb volt Heltainál, így lényegesen később kezdett publikálni; Budapest-regénye, *Az éhes város* 1901-ben jelent meg.)

Heltai mindenkinél – Kóbor Tamásnál, Krúdy Gyulánál és kortársaiknál – korábban és látványosabban megjelenítette, az irodalom első vonalába emelte a (buda)pesti léttapasztalatot: versben, szépprózában és színpadon egyaránt. Műveiben – könnyedségük ellenére is – éles szemű és merőben emberi megfigyelések, történelmi látképek összegződnek a soknemzetiségű és -kultúrájú főváros gyors és ellentmondásos, különbségteremtő formálódásáról, mely összetett tapasztalat fel-

mutatása egyszerre teremtett lehetőséget Heltai számára egy újfajta poétika (s arra érzékenyen reagáló új, fiatal olvasó- és nézőközönség) megteremtésére, valamint a kultúra hierarchikus regiszterei közötti közlekedésre.

Kiss József lapja, a századvég fiatal költőit felkaroló *A Hét* létrehozta a budapesti „aszfaltnyelv” magas irodalomba terelésének médiumát, ahogy a Heltai által felélesztett verses daljáték és a kabaré intézménye a kortárs magyar költészet szélesebb körű népszerűsítésének lett a fóruma. Épp ezért Heltai sokrétű életművének elsődleges kontextusát is a századvégi-századeleji, látványosan átalakuló Budapest tagolt, de mozgásban lévő társadalmában, kultúrájában találhatjuk meg. Ez az az általánosabb – ugyanakkor a szövegekben a maga konkrétságában látványosan megnyilvánuló – közeg, mely az oeuvre kiemelkedő darabjait rokonítja, s amely megadja az írói karrierút távlatait is. Ha Heltai fellépésének újszerűségét, a magyar irodalomtörténet számára unikális jellegét kívánjuk megfogalmazni, már a fővároshoz fűződő *atipikus* viszony előtérbeállítása is figyelmet érdemel; ugyanakkor ennél sokkal fontosabb, hogy Heltai saját, összetett és rétegzett Budapest-élményét pályája kezdetétől *magától értetődően és tudatosan* építette föl, formálta poétikává.

Források, szövegkiadások

A Hét, 1895. január 27., 54.

HELTAI Jenő (1920), *A 111-es*, Budapest

HELTAI Jenő (1960), *A néma levente és más színművek*, Budapest

HELTAI Jenő (1929), *Álmokháza*, Budapest

HELTAI Jenő (1946), *Elfelejtett versek*, Budapest

HELTAI Jenő (1913), *Fűzfásip. Versek*, Budapest

HELTAI Jenő (1894), *Kató. Versek*, Budapest

HELTAI Jenő (1970), *Kiskirályok (Family Hotel, VII. Emmánuel és kora)*, Budapest

HELTAI Jenő (1892), *Modern dalok*, Budapest

HELTAI Jenő (1963), *Második feleségem; Életke. Kisregények*, Budapest

HELTAI Jenő (1962), *Menazséria*, Budapest

HELTAI Jenő (2017), *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*, Budapest

HELTAI Jenő (1957), *Színes kövek. Elbeszélések, emlékezések I–II*, Budapest

HELTAI Jenő (1957), *Tollforgatók. Kisregények*, Budapest

HELTAI Jenő (1998), *Utazás enmagam körül és más vallomások. Elbeszélések, karcolatok*, Budapest

HELTAI Jenő (1911), *Versei* (ill.: Falus Elek), Budapest

HELTAI Jenő (1971), *Versei*, szerk. Gábor György, Budapest

Szakirodalom

BÁNOS Tibor (2001), *A pesti kabaré*, In *Magyar színháztörténet II: 1873–1920*, szerk. SZÉKELY György, GAJDÓ Tamás és FÜLE Péter, Budapest, 656–676.

BEVILAQUA BORSODY Béla és MAZSÁRY Béla (1935), *Heltai Jenő és Mesteriskolája*, In: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535–1935 2.,* Budapest, 756–810.

DERSI Tamás (1973), *Budapest irodalmi újságja*, In *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*, Budapest, 155–306.

- DIÓSZEGI András (1978), *Tárcanovellisták A Hét és a Nyugat között*, In *A magyar irodalom története 1849–1905*, főszerk. SÖTÉR István, Budapest, 824–828.
- GAJDÓ Tamás (2001), *A Vígszínház*, In: *Magyar színháztörténet II: 1873–1920*, szerk. SZÉKELY György, GAJDÓ Tamás és FÜLE Péter, Budapest, 143–173.
- GINTLI Tibor szerk. (2010), *Magyar irodalom*, Budapest
- GYÖREI Zsolt (2005), *Heltai Jenő drámái életműve*, Budapest
- GYÖREI Zsolt összeáll. és szerk. (2002–2003), *Heltai Jenő-breviárium*, *Budapesti Negyed* 2002/4, 2003/1.
- HAVASRÉTI József (2019), *Szerb Antal*, Budapest
- HEGEDÜS Géza (1971), *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest
- HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István szerk. (2024), *Magyar irodalomtörténet*, <https://f-book.com/mi/index.php> [utolsó letöltés: 2024. 04. 21.]
- KOMLÓS Aladár (1978), *A nagyváros költői*, In: *A magyar irodalom története 1849–1905*, főszerk. SÖTÉR István, Budapest, 660–665.
- KOMLÓS Aladár (1980), *A nagyváros költői (I.): Heltai Jenő (1869–1957)*, In: *A magyar költészet Petőfőtől Adyig*, Budapest, 368–373.
- KÖRNER András (2019), *Költők a kabaréban. Pesti kabarédalok a 20. század elején*, Budapest
- KŐRIZS Imre (2022), „Semmi se történt”: *Heltai Jenő versei*, In: *Poeta.doc. Versekről prózában*, Budapest, 131–134.
- LÁSZLÓ Erzsébet (1937), *Francia hatások a „Hét” c. folyóiratra*, Debrecen
- LENGYEL András (2020), „Mert a Berta, mert a Berta nagy libaa”: *A kabarédal/kuplé szociológiája és poétikája*, *Jelenkor* 2020/6, 614–628.
- LENGYEL András (2023), *„néger smokk” dala: A kuplé mint globalizációs jelzés*, *Jelenkor*, 2023/7–8, 853–855.
- MANN Jolán és RÓZSAFALVI Zsuzsanna szerk. (2007), *Alkotók: Heltai Jenő*, In: *Nyugat 1908–2008*, Budapest, OSZK–MEK, <https://nyugat.oszk.hu/html/alkotok/heltaijeno.htm> [utolsó letöltés: 2023. 12. 16.].
- NAGY Endre (1935), *A kabaré regénye*, Budapest
- OSVÁTH Béla (1978), *A magyar dráma útja: Heltai Jenő*, In = *A magyar irodalom története 1919-től*, főszerk. SÖTÉR István, Budapest, 826–828.
- ROBOZ Imre (1916), *Az irodalom budoirjában*, Budapest
- RÓNAY László (1986), *A századforduló hangja és a konzervatív költészet utóélete: Heltai Jenő*, In: *A magyar irodalom története 1945–1975, 2/1: A költészet*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Budapest, 127–130.
- SCHRANZ Áron (2023), „Nem volt meg belőle, csak a címe”: *Heltai Jenő bohémregényei a művészregény műfaji alakzatának tükrében*, *Kortárs* 2023/3, 80–91.
- SZABÓ Judit (2023), *A hatásvadász fordulatok lejárata – A véletlen problémája Heltai Jenő A 111-esében*, *Helikon* 2023/3 (Narratív fordulat), 457–471.
- SZERB Antal (2019), *Magyar irodalomtörténet*, s. a. r., tan. és jegyz. PÁLFY Eszter, Budapest
- SZÉCHENYI Ágnes (2018), *Provokáció, tréfa, avagy a társadalmi elvárások és ösztönök lírai számbavétele: Heltai Jenő: Budapesti népdal*, *Híd* 2018/6–7, 113–126.
- TÜSKÉS Anna (2018), „A fordításnak egyetlenegy rendszabálya van csak: jól kell forrfitani”: *Heltai Jenő francia levelesládájából*, *Literatura* 2018/2, 136–160.